

**“ŞUR” MUĞAMININ MUSIQİŞÜNASLIQDA TƏDQIQINƏ
DAİR**

**“ŞUR MUGAMI”NIN MUSIKİŞİNASLIQTA ARAŞTIRILMASINA
DAİR**

RESERACH ON MUSICAL ART OF “ŞUR MUGAMI”

К ИССЛЕДОВАНИЯМ В МУЗЫКОВЕДЕНИИ «МУГАМА ШУР»

Arzu ƏKBƏROVA*

Xülasə

Məqalə “Şur” muğamının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müəllif musiqişünaslıq tədqiqatlarının və musiqi təcrübəsinin təhlili əsasında orta əsrlərdən başlayaraq, müasir dövrə qədər Azərbaycan musiqi mədəniyyəti kontekstində muğamın təkamül prosesini izləyir. Məqələdə XX əsrin əvvəllərindən bu günədək xanəndələrin ifasında muğamın qrammofon səsyazılarının icmalı verilmişdir. Müəllif tərəfindən muğam sənətinin inkişafına və səsyazılarının qorunmasına yönəldilmiş layihələr, muğamların ifaçılıq variantlarının öyrənilməsində səs və not yazılarının rolu və əhəmiyyəti xarakterizə olunur.

Açar Sözlər: Azərbaycan, muğam, not yazıları, ifaçılıq variantları, musiqi dili.

Özet

Makale, “Şur” mugamını araştırmaktadır. Yazar, musikişinaslık incelemelerinin ve musiki tecrübesinin tahlili temelinde orta yüzyıllardan başlayarak, çağdaş dönemlere kadar Azerbaycan musiki kültürü bağlamında mugamın gelişme aşamasını izlemektedir. Makalede XX. yüzyılın öncesinden bugüne kadar hanendelerin ifasında mugamın gramafon ses kayıtlarının toplamı verilmiştir. Yazar tarafından “mugam sanatı”nın gelişmesine ve ses kayıtlarının korunmasına yönelik lâyihalar, mugamların seslendirme çeşitliliklerinin öğrenilmesinde ses ve not yazılarının rolü ve önemi karakterize edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, mugam, not yazıları, seslendirme çeşitliliği, musiki dili

* Azərbaycan Milli Konservatoriyasının Doktorantı. Bakı/AZERBAYCAN

Summary

On the basis of the analysis of the musicological literature and musical practice the author characterizes a historical way of evolutionary development of mugham in a context of musical culture of Azerbaijan, since Middle Ages till the modern period. In the article is given the review of gramophone records of mughams in performans of mugham singers from the beginning of XX century till today. The author characterises the projects directed on development of mugham art and preservation of the sound heritage, the role of sound recordings in research of performing mugham variants and the value of mugham musical notations.

Key Words: Azerbaijan, mugham, musical notations, the performing variants, musical language.

Резюме

Статья посвящена изучению мугама «Шур». На основе анализа музыковедческой литературы и музыкальной практики автор характеризует исторический путь эволюционного развития мугама в контексте музыкальной культуры Азербайджана, начиная со средних веков по современный период. В статье дается обзор грамофонных записей мугамов в исполнении ханенде с начала XX века по сегодняшний день. Автором характеризуются проекты, направленные на развитие мугамного искусства и сохранения звукового наследия, а также роль и значение звукозаписей нотных записей в исследовании исполнительских вариантов мугамов.

Ключевые Слова: Азербайджан, мугам, нотные записи, исполнительские варианты, музыкальный язык.

Azərbaycan muğam sənəti müasir dövrdə çox inkişaf etmiş, daha da şöhrətlənmiş, yayılma coğrafiyasını genişləndirmişdir. Beynəlxalq aləmdə muğamın təbliği və tanınması, Azərbaycan muğam sənətinin yaşadılması, qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi, eyni zamanda, muğamın tədqiqinin müxtəlif aspektlərdən – tarixi, nəzəri, ifaçılıq, estetik, etnomusiqişünaslıq baxımından həyata keçirilməsi musiqi elminin vacib və aktual məsələlərindəndir.

Muğamın tarixi və nəzəri cəhətdən araşdırılması daim musiqişünasların diqqət mərkəzində durur. Bu baxımdan Üzeyir Hacıbəylinin, Məmmədsaleh İsmayılovun, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Ramiz Zöhrabovun tədqiqatları muğamların öyrənilməsində qiymətli mənbədir və bütün muğamlar haqqında məlumatlarla zəngindir. Azərbaycan muğam irsinin, xüsusilə hər bir muğamın ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, tarixi inkişaf yolunun araşdırılması muğam sənətinin keçdiyi yolu izləməyə imkan verir.

Azərbaycan şifahi ənənəli professional musiqi irsində əsas muğam dəstgahlarından biri “Şur” muğamıdır. Azərbaycan musiqisində həm də eyni adlı məqamdan istifadə olunur. “Şur” dəstgahı, onun bütün təsnif və rəngləri, bir çox aşıq havaları, xalq mahnıları və rəqsləri bu məqama əsaslanır. Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” (1) fundamental elmi əsərində şur

məqamının nəzəri əsasları, bu məqamda qurulan musiqi əsərlərinin, o cümlədən, “Şur” muğamının əsas cəhətləri üzə çıxarılmışdır.

İlk növbədə, Ü.Hacıbəyli “Şur” muğamının inkişaf yolu haqqında dəyərli fikirlər yürütmüşdür. “Azərbaycan türk xalq musiqisi haqqında” məqaləsində o, belə yazmışdır: “Zaman keçdikcə istər baş məqamlar, istərsə də onların şöbə, guşə və avazları böyük dəyişikliklərə uğramışdır; bəzi məqamlar öz müstəqil əhəmiyyətini itirərək şöbəyə və ya guşəyə çevrilmişdir, bəzi şöbə və guşələr isə müstəqil məqama çevrilmişdir; sonra Bayatı-Şiraz, Şur kimi yeni adlar meydana gəlmişdir” (2, s.257). Bu fikir muğamın inkişaf yolunun tədqiqi üçün müəyyən istiqamət verir.

Ü.Hacıbəyli “Şur” muğam adının son dövrlərdə meydana gəldiyini göstərmişdisə də, şur məqamının xalq musiqi təcrübəsində əhəmiyyətini o daha önəmli sayırdı və əksər xalq mahnı və rəqslərinin, xüsusən aşıq havalarının məhz şur məqamına əsaslandığını dönə-dönə qeyd edirdi. Məqam səssirası kimi isə o, muğam ailəsinin bir əsas məqamını götürürdü ki, “Şur” muğam ailəsinə daxil olan muğamlar üçün – “Nəva”, “Bayatı-kürd”, “Şahnaz”, “Rəhab” muğamları üçün bu, şur məqamıdır.

Məmməd Saleh İsmayılovun “Azərbaycan xalq musiqisinin janrları” (3), “Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik oçerklər” (4) əsərlərində şur məqamı və “Şur” muğamı ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Bundan əlavə, Ramiz Zöhrabovun “Muğam” (5) kitabında “Şur” muğamına ayrıca oçerk həsr edilmişdir. Burada muğamın müxtəlif dövrlərdə ifaçılıq variantları, obrazlı bədii məzmunu haqqında hərtərəfli zəngin məlumat verilmişdir. R.Zöhrabovun göstərdiyi kimi, “Şur” muğamı nə ərəb, nə türk, nə də Orta Asiya şifahi professional musiqisində vardır. Bu muğam təkcə İran və Azərbaycanda şifahi professional musiqinin bir dəstgahıdır (5, s. 124).

Elmi ədəbiyyatda geniş istinad olunan görkəmli tarzən Mirzə Fərəcin (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli) tərtib etdiyi muğam cədvəlində “Şur” 30 şöbə və guşədən ibarət bir dəstgah kimi təqdim olunmuşdur. Bakı Musiqi Texnikumunun Şərq şöbəsi üçün Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən tərtib olunmuş proqramda (1925) “Şur” tədris üçün işlənib hazırlanmışdır. Ü.Hacıbəylinin tərtib etdiyi cədvəl ona muğamın məqama uyğun olaraq, istinad pillələri üzrə sistemləşdirməyə imkan vermişdir. Bu baxımdan, Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində göstərdiyi “Şur”un şöbələrinin ardıcılığı bunu deməyə əsas verir: “Mayeyi-Şur”, “Zəmin-xara”, “Şur-Şahnaz”, “Hicaz”, “Bayatı-kürd”, “Səmayi-şəms”, “Nişibi-fəraz” və “Şur”da yekun kadensiya (1).

“Şur” muğamı illər ötdükcə daha da təkmilləşmiş, əlavə şöbə və guşələr onun tərkibindən çıxarılmışdır. Müasir dövrdə tədris proqramlarında “Şur” muğamı aşağıdakı tərkibdə verilir: 1.“Bərdaşt”; 2.“Mayeyi-Şur”; 3.“Şur-Şahnaz”; 4.“Bayatı-türk” (“Bayatı-Qacar”; “Düğah”); 5.“Şikəsteyi-fars”; 6.“Əşiran”; 7.“Səmayi-şəms”; 8.“Hicaz”; 9.“Sarənc”; 10.“Nişibi-fəraz”; 11.“Şura ayaq”. Bu da bilavasitə Ü.Hacıbəylinin göstərdiyi muğamın tərkibi ilə oxşardır.

“Şur” muğamının müxtəlif ifaçılıq variantlarının araşdırılması onun nə qədər rəngarəng və geniş tərkibli bir muğam olduğunu təsdiq edir. Şifahi ənənəli professional musiqinin əsas janrı olan muğam qədim dövrlərdən yaranmış, əsrlər

boyu formalaşaraq, təkmilləşərək bizə gəlib çatmışdır. Muğam-dəstgahlar, kiçik həcmli muğamlar, zərbi-muğamlar, təsniflər və rənglər muğam ifaçılarının yaradıcılığının məhsulu olub, onların repertuarının əsasını təşkil edir. Bu barədə professor R.Zöhrabov yazır: “Xalq-professional sənətkarı üçün ifaçılıq həmişə şəxsi yaradıcılıq sayılır... Bu kimi sənətkarlar üçün tək-cə “ifaçı” sözü azdır, onlar eyni zamanda, yaradıcı sənətkardırlar. Təsadüfi deyil ki, onların yaradıcılığında həm ifaçılıq, həm də bəstəkarlıq sənəti üzvi surətdə birləşir, çulğadır” (5, s.18).

Muğam sənətində bu xüsusiyyət özünü çox qabarıq bürüzə verir: hər bir xanəndə ifa zamanı eyni bir muğam dəstgahının yeni variantını yaradır. Hətta bir sənətkar eyni muğam dəstgahını və ya onun şöbəsinə ifa edərkən onu müəyyən qədər əlavələr və ixtisarla dəyişdirir, yəni bu prosesdə o, yaradıcı sənətkar kimi iştirak edir. Beləliklə, şifahi professional musiqi əsərinin təfsiri zamanı hər bir ifaçı yaradıcıya çevrilir. Məhz xanəndə və sazəndənin şəxsi sənətkarlığı, onun ənənəvi üslub əsasında ciddi yaradıcılığı improvizasiya ilə əlaqədardır. Belə improvizə tərzli muğamların müxtəlif variantlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün bunlar xanəndələrin səsyazılarında da üzə çıxır.

Muğam ifaçılığı sənətinin inkişafında qrammofon valları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu vallar Azərbaycan musiqisinin təbliğində və dünya miqyasında tanınmasında müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan muğam ifaçıları, müsəlman Şərqiində ilk dəfə olaraq, XX əsrin əvvəllərində xarici ölkələrə qastrola çıxmış, Qərbdə, tamamilə başqa dünyagörüşünə və estetik zövqə malik dinləyici auditoriyası qarşısında çıxış edərək, diqqəti cəlb etmişlər. Bunun da sayəsində Avropanın bir sıra iri səsyazma şirkətləri tərəfindən öz ifalarını vallara yazdırmaq üçün dəvət olunmuşlar. XX əsrin tək-cə ilk 20 ili ərzində Avropanın bir çox səsyazma firmaları – İngiltərənin “Qrammofon”, Fransanın “Pate”, Almaniyanın “Sport-Rekord”, Rusiyanın “Nogin zavodu” və digər ölkələrin səsyazma şirkətləri Azərbaycan muğamları, təsnifləri, rəngləri yazılmış onlarla val buraxmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçioğlu Məhəmməd, Məşədi Məhəmməd Fərzəliyev, İslam Abdullayev, Məcid Behbudov, Qasım Abdullayev, Seyid Şuşinski və bir çox başqa xanəndələrin səsi qrammofon valına yazılmışdır. Bütün bu xanəndələri əksər hallarda tardə Qurban Primov, kamançada Saşa Oqanezaşvili müşayiət etmişlər. Həmin qrammofon valları müxtəlif arxivlərdə: Azərbaycan Dövlət Səs Yazıları Arxivində, Azərbaycan Dövlət Musiqi Mədəniyyəti Muzeyinin fondlarında və digər arxivlərdə qorunub saxlanılır.

Bu vallarda xanəndələrin oxuduqları “Rast”, “Şur”, “Düğah”, “Mirzə Hüseyin Segahı”, “Bayatı-Şiraz”, “Mahur”, “Qatar”, “Bayatı Kürd”, “Bayatı-Qacar”, “Manəndi-müxalif”, “Dəşti”, “Vilayəti”, “Kürdi-Şahnaz”, “Sarənc”, “Zabul”, “Əşiran”, “Çoban bayatısı” muğamları, “Mənsuriyyə”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Arazbarı”, “Səməyi-Şəms”, “Heyratı”, “Osmani”, “Heyratı-Kabili”, “Şikəstə”, “Heyratı”, “Ovşarı” zərbi muğamları, çox sayda təsniflər və lirik xalq mahnıları öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı illərdə qrammofon vallarının buraxılışı daha geniş vüsət almışdır. Xüsusilə “Melodiya” firmasında böyük miqdarda səsyazıları meydana gəlmiş, muğam ifaçılarının valları kütləvi tirajla buraxılmışdır. Bu ənənə bu gün də davam etdirilir. Belə ki, muğam ifaçılarının çıxışları müasir texniki

vasitələrlə audio, video kassetlərə yazılır, İnternet səhifələrinə daxil edilir. Bütün bunlar muğamların geniş surətdə tədqiqinə də yol açır.

Əlamətdardır ki, XX əsrdə meydana gəlmiş səsyazılarının əksəriyyəti Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yaradılmış “Muğam ensiklopediyası”nda öz əksini tapmışdır, bu da muğamın inkişafı və dünyada təbliği baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. “Muğam ensiklopediyası”na daxil edilmiş beş CD albom - I.Qarabağ xanəndələri; II.Muğam dəstgahları; III.Gənc xanəndələr; IV.Ustad xanəndələr-I (kişi xanəndələr); V.Ustad xanəndələr-II (qadın xanəndələr) muğam sənətinin XX əsr boyu tarixi inkişaf yolunu izləməyə imkan verir.

Azərbaycan musiqi elminin əsas vəzifələrindən biri də muğamların nota salınması və tədqiqində ibarətdir. Muğamların nota salınması məsələsi bir çox musiqi alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. XX əsdə muğamların Avropa not sistemi ilə yazılması prosesi genişlənmişdir ki, bu da onların öyrənilməsi üçün vacib bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Bu dövrdə müxtəlif ölkələrdə muğamın not yazıları həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan muğamlarının nota köçürülməsi işi 1920-ci illərin sonlarından geniş vüsət alaraq, təcridən sistemli şəkildə kəsb edir. Xüsusilə Azərbaycan bəstəkarlarının bu sahədəki fəaliyyəti və onlar tərəfindən muğam ustadlarının ifaçılıq təfsirində muğamların not yazıları əlamətdardır. Bu baxımdan görkəmli muğam ifaçılarının ifaçılıq ənənələrini özündə əks etdirən və yaşadan muğam dəstgahlarının instrumental və vokal-instrumental şəkildə not yazıları etnomusiqişünaslığı zənginləşdirən qiymətli mənbələrdir.

Azərbaycanda ilk dəfə muğamın nota köçürülməsi işi ilə Müslüm Maqomayev məşğul olmuş, 1928-ci ildə Qurban Primovun ifasından «Rast» muğamını nota salmışdır (əlyazma). Həmçinin, Niyazi irsinin tədqiqatçıları tərəfindən onun «Rast» və «Şur» dəstgahlarının vokal-instrumental şəkildə Cabbar Qaryağdı oğlunun ifasından nota yazıldığı faktı göstərilir ki, bunlar da bəstəkar üçün, bir növ, yaradıcılıq laboratoriyası olmuşdur.

Muğamların 1936-cı ildə nəşr olunmuş ilk not yazıları – Tofiq Quliyevin «Rast» «Zabul», Zakir Bağırovun «Düğah» muğam dəstgahları tarzən Mənsur Mənsurovun ifasından nota yazılmışdır ki, bu nəşrlər milli musiqişünaslığın inkişafında irəliyə doğru mühüm addım idi. Həmin illərdə həmçinin bir sıra bəstəkarlar - Qara Qarayev Qurban Primovun ifasından «Şur» muğamını, Fikrət Əmirov Bilal Yahyadən «Rast», «Segah», «Şur» muğamlarından bəzi şöbələri, Tofiq Quliyev Zülfü Adıgözəlovun ifasında «Rast» muğamını və digər nümunələri nota yazmışlar.

Muğamların nota yazılması işinin yeni mərhələsi 1950-1970-ci illərə təsadüf edir. Bu illərdə bəstəkar Nəriman Məmmədovun muğamları nota yazıb nəşr etdirməsi diqqətəlayiqdir. Bunlar: “Çahargah” və “Hümayun” (Bakı, 1962), “Bayatı-Şiraz” və “Şur” (Moskva, 1962), “Rast” və “Şahnaz” (Bakı, 1963), “Segah-Zabul” və “Rəhab” (Bakı, 1965) instrumental şəkildə, “Çahargah” (Moskva, 1970), “Rast” (Moskva, 1978) vokal-instrumental şəkildə not yazılarıdır. Instrumental muğamlar görkəmli tarzən Əhməd Bakıxanovun ifasından yazılmışdır. Vokal-instrumental muğamlar isə tarzən Bəhram Mansurovun, xanəndə Hacıbaba Hüseynovun ifasından nota yazılmışdır, təsnif və rənglərin nota

salınmasında tarzən Həbib Bayramovun, xanəndələr Yaqub Məmmədov, İslam Rzayev və Əlibaba Məmmədovun ifaçılıq təfsirinə də müraciət edilmişdir.

Son dövrə aid muğamların not yazıları sırasında Arif Əsədullayevin tarzən Elxan Müzəffərovun ifasından yazdığı “Bayatı-Şiraz” və “Hümayun” (2002), “Rast” və “Çahargah” (2004), “Şur”, “Şüştər” və “Zabul Segah” (2005) instrumental muğamlarının not nəşrləri xüsusi yer tutur. Tarzən-pedaqoq Əkrəm Məmmədlinin 2010-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycan muğamları” adlı not nəşrində isə ustad tarzən Kamil Əhmədovun ifaçılıq üslubuna uyğun olan “Rast”, “Bayatı-Qacar”, “Mahur-hindi”, “Orta Mahur”, “Zabul-Segah”, “Xaric Segah”, “Şur”, “Bayatı-Şiraz”, “Çahargah”, “Hümayun”, “Şüştər”, “Şahnaz”, “Rəhab”, “Bayatı-kürd” instrumental muğamlarının not yazıları öz əksini tapmışdır. Bütün bu not yazıları muğam tədrisi üçün zəruri amilə çevrilmişdir.

Azərbaycan muğamlarının nota yazılmasının və nəşrinin elmi əhəmiyyəti böyükdür. Muğamın hər ifası canlı bir yaradıcılıq prosesidir və hətta eyni bir muğamatçının müxtəlif vaxtlara aid ifası bir-birindən fərqlənir. Muğamların müxtəlif ifaçılıq versiyalarında nota yazılması muğam ustadlarının ifaçılıq ənənələrinin qorunub saxlanması və bərpası deməkdir. Eyni zamanda, not yazıları muğamların tarixi cəhətdən öyrənilməsində və Azərbaycanın şifahi ənənəyə əsaslanan professional musiqisinin tədqiqində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, “Şur” muğamının səsyazıları və not yazıları irsinin öyrənilməsi müxtəlif ifaçılıq variantlarını üzə çıxarmaqla yanaşı, onların üzərində təhlillər aparılması və müqayisə olunması muğamın inkişaf yollarının araşdırılmasına və muğam sənətində görkəmli xanəndələrin ifaçılıq ənənələrinin tədqiqinə istiqamət verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyov Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Yazıçı, 1985. 151s.
2. Hacıbəyov Ü.Ə. Əsərləri. II cild. Bakı, 1965. 412s.
3. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı, İşıq, 1984. 100s.
4. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi metodik oçerklər. Bakı, Elm. 1991. 117s.
5. Zöhrabov R.F. Muğam. Bakı, Azərnəşr, 1991. 219 s.